

KÖZLEMÉNYEK

OLIVIER CHALINE

A CSATA MINT TÖRTÉNETI TÁRGY*

The Battle as Historical Object

In the biggest part of the last century even the title of this paper would have been impossible to think of, or at least it would have been a provocation for historians, for a battle could not be a real historical object. Fact is that the notion itself reached a double crisis in the 20th century. The expansion of time and space dimensions meant the ‘death’ of the battle from the military aspect, with battles not lasting 1-2 days, but weeks or even months, and not taking place in a clearly definable space but in a whole region.

The debate of history writing appeared some time before World War I and the great massacres, too, the time of historical tableaux was over, and condemning the previously prestigious topics of ‘peace treaties and battles’ started before the publication of the first issue of the journal *Annales*.

This is why the question arises: how can battles be historical objects again? Violence in war can be a guiding line in the complex reconstruction of battle events, where interrelations are not determined by the criteria of the structure of the narration. By presenting the different forms and changing intensity of violence the battle as a peak point can be inserted into the events of the whole war. By using this guiding line we can avoid grabbing the battle out of its context artificially.

A battle can be regarded in the first place as a point where the violence levels of increasing intensity are overstepped. This approach has the advantage of including the preparations and the deployment of the armies, the two phases when the attitude of the soldiers is characterised both by the desire to fight and confrontate, and by the fear from defeat and death. We can cast light on the numbers of the deployed soldiers, on their experience of the conflict and on their reactions (fear, indiscipline, perseverance).

The dynamics of violence is shaped by day-to-day war. We cannot speak exclusively of the ascending then descending curve of violence on the day of the great clash. One must take it into consideration that a battle is not a well-defined and linear course of events as one might imagine upon the descriptions of historians. The consecutive order of events does not have a uniform rhythm. The variety of violence experiences within a given battle can also serve as a guiding line on which an analysis can be based. We have to explore who took actually part of the battle and who did not. A person who hears the noises only from the distance has a different experience of the events than the person who sooner or later finds himself amidst the happenings. A battle is like a kaleidoscope where individual experiences cannot be replaced by one another.

Battles thus can reveal a lot of things, if we are willing to look at their cruel and harsh essence without any confusion and lenience. In the time of the First Gulf War somebody wrote a thought, attributed to Molotov, on a wall near my home, ‘War is the apocalypse of the state...’. I have been thinking a lot about this sentence since then. The original meaning of apocalypse is manifestation and revelation, thus the battle, a peak of violence, is *par excellence* an apocalyptic event.

Keywords: battle, violence in war, apocalypse, debate of history

* Első megjelenési helye: *Olivier Chaline: La bataille comme objet d’histoire. Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* (Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern), 32/2 (2005) 1–14. o.

A múlt század nagy részében ezen írásnak még a címe is elképzelhetetlen lett volna, de legalábbis történetírói provokációnak minősült volna, hiszen a csata nem lehetett érdemi történeti tárgy. Tény, hogy maga a fogalom kettős válságba került a XX. században. Katonailag a csata „halálát” jelentette az időbeli és térbeli határok kitágulása, amikor már nem egy-két napig, hanem hetekig, sőt hónapokig tartott, és nem egy jól körülhatárolható térben, hanem egy egész térségben zajlott.¹ Verdun városáért 1916. februártól egészen őszig folytak harcok, ugyanakkor a hadszíntér nem maga a város, hanem a Meuse folyó menti dombvidék (Hauts-de Meuse) volt. Az 1916 nyarán kezdődött somme-i csata a hajdani ütközetek színteréhez képest még nagyobb területen zajlott, amit jól mutat az is, hogy nevét egy folyóról és nem Albert vagy Péronne városáról kapta. Bármennyire is szeretnék, a véres álló- és anyagháborúba bonyolódott seregek képtelenek döntésre vinni a dolgot. Csakúgy, mint a klasszicista tragédiára, a csatára is hagyományosan jellemző volt a tér és idő egysége, ám ez az egység most felbomlott. 1916-ban a cselekmény egysége is megszűnt a jütlandi tengeri ütközetben, ami több, különálló szakaszban zajlott. A csata többé nem volt a sors vagy Isten ítéletével azonosítható, mindent eldöntő esemény.

A történetírással kapcsolatos vita már valamivel az első világháború és a nagy mészárlások előtt is megjelent, többek között François Simiand-nál, aki már 1903-ban rámutatott arra, hogy „történészek népes csoportja bálványként tekint” bizonyos dolgokra, köztük a politikai eseménytörténetre és a nagy emberekre.² A Hérodotoszal és Thuküdidésszel kezdődött – a bibliai elbeszélésekre is jellemző – történeti elbeszélési mód immár alkalmatlan eszköznek tűnt. A történelmi tablóik ideje lejárt, és a „békeszerződések és csaták” addig oly rangos műfajának kárhóztatása már az *Annales* folyóirat első számának megjelenése előtt elkezdődött.³

Ezért merül fel a kérdés, hogyan lehet még, pontosabban újra történeti tárgy a csatából? A tárgy meghatározása nem magától értetődő, mivel körülhatárolása nehezebb, mint amilyenek elsőre látszik. A tárgy megragadásához számos, eddig kevésbé feltárt forrást kell feldolgozni, a megértéséhez pedig szükség van egy vezérfonalra, ami nem más, mint a háborús erőszak tanulmányozása.⁴

¹ Lásd *Stéphane Audoin-Rouzeau* megjegyzéseit a „csaták haláláról” *Annette Becker*rel közösen írt könyvében: 1914–1918, retrouver la guerre. (1914–1918, az újraírt háború) Paris, 2000. 38–40. o.

² *François Simiand*: Méthode historique et science sociale. (Történeti és társadalomtudományi módszerek) *Revue de synthèse*, VI. k., 1903. január–június, 1–22. és 129–157. o. A szerző itt a háborúkat meghatározó politikai bálványt, valamint az egyén és az időrend bálványát bírálja.

³ Ezt kiválóan illusztrálja Lucien Febvre 1919. decemberi első előadása a Strasbourgi Egyetemen, ahol számos tehetséges és kiváló francia egyetemi oktató dolgozott azért, hogy „feledtesse” a német császári oktatói kar korábbi ténykedését: L’histoire dans un monde en ruines. (Történelem az összeomlott világban) *Revue de synthèse historique*, XXX. k. 1920. 1–15. o. „A miniatűrök és csataképek ideje lejárt”, a világot immár a tudomány módszeres térhódítása uralja.

⁴ Modernistaként kettős módszertani adósságom is van az angolszász történetírással, különösen John Keeganal és csataelemzési módjával, valamint az első világháborús ismereteinket új megvilágításba helyező Péronne-i Historial kutatóközpont és múzeum szakembereivel szemben. Ezúton is szeretném hálás és baráti köszönetem kifejezni Stéphane Audoin-Rouzeau-nak beszélgetéseinkért és azért az ösztönző élményért, amit az École Normale Supérieure-ben három éven át közösen tartott szeminárium jelentett. Ezekre az órákra többek között fegyverládát vittünk be, hogy szemléltessük az elmondottakat, meghívtunk orvosokat és pszichiátereket, valamint katonák is beszéltek háborús élményeikről, ami előbb volt minden dokumentumnál.

A csata mint tárgy téves nyilvánvalósága

Induljunk ki a tér, az idő és a cselekmény már említett hármasságából. Jóllehet a szárazföldön a XIX. századig valóban létezett hármasság, azt máris leszögezhetjük, hogy a tengeren már a XVI. századtól jóval kevésbé érvényesült. A La Manche-csatorna és az Északi-tenger viszonylag szűk területén a spanyol Armada és az angol hadihajók 1588. évi összecsapása több napig tartott, még ha nem is ugyanolyan intenzitással. Az angol és a holland flotta 1666. évi összecsapását nem véletlenül nevezik „négy napos csatának”. Június 1. és 4. között több tucat hajó küzdött egymással akkora térben, ami a kor bármelyik szárazföldi csatájának területét meghaladta. A XVII. századtól kezdve a tengeri harc technikai szempontból is a legmodernebb harci forma volt. Ugyanakkor a történetírás számára a csata fogalma sokáig arra az ütközetre korlátozódott, ami egy nap alatt zajlott le, jól behatárolható és belátható térben azzal a szándékkal, hogy döntésre vigyék a dolgot. Az időben elhúzódó ostrom már nem illett bele ebbe a felfogásba. Márpedig az első világháború állóháborúja mi más, ha nem a központi hatalmak véget nem érő ostroma? A csatát a róla szóló elbeszélés módja határozza meg, ami az első puskalövéstől az utolsóig írja le az eseményeket, vagy a színházi metaforához visszatérve úgy is fogalmazhatunk, hogy a függöny felemelkedését megelőző hármasságtól a függöny utolsó leereszkedéséig tart. Az irodalmi elbeszélés tárgyaként megjelenő csata jól körülhatárolt, vezérfonala pedig a fenti hármasság szabályának megfelelő drámai cselekmény, amibe azért beleférnek váratlan események és fordulatok is. A csatáról szóló elbeszéléseknek megvannak a kötelező tartalmi elemei is, mint például a seregek létszámának, elhelyezkedésének vagy a terepnek a leírása. Ugyanakkor az elbeszélésnek mindig meg kell felelnie az érthetőség és a következetesség követelményének.

A csata már az ókori görögök óta a történeti elbeszélés legrangosabb műfajának számított, ahogyan a történelmi festészet is az volt a festőművészetben belül. A csata leírása sajátos, a témához illő stílust követelt, ami lehetővé tette a történész számára, hogy megmutassa mesterségbeli tudását és kifejezze meggyőződését. A csataleírás olyan, mint a XIX. századi történelmi operákban a nagyária. Amikor Winston Churchill a höchstädti csatát írja le híres ősenek, Marlborough grófjának nagyszabású életrajzában, nem ugyanúgy ír, ahogy az előző oldalakon. Így vezeti el az olvasót a mű csúcspontjára, oda, ahol eldőlt Európa sorsa.⁵ Az ilyen elbeszélések azonban átírják az eseményt olyanná, amilyennek senki sem látta vagy tapasztalta. A helyszín egy körképszerűen lefestett harctér, amelyet vagy a főhős, illetve főgenerális szemszögéből láttat a szerző (nézőpont egysége) vagy Isten szemszögéből, aki az égből egyszerre lát minden történést. Az éppen zajló eseménynek mindkét esetben tökéletesen érthetőnek kell lennie. Hogyan is ne lenne érthető az elbeszélő számára, aki egyrészt ismeri az ütközet kimenetelét, másrészt többféle forrás is a rendelkezésére áll?

A szereplők bemutatására az elbeszélő különös gondot fordít: hadvezetés, seregek létszáma, csapatok elhelyezkedése, esetleges megjegyzések a szemben álló felek harci szelleméről. Mindezek felvonultatása még csak előjáték a fő cselekmény előtt, de a *morituri te salutant* nem a tribünön ülő Cézárnak, hanem a történelemrajongó olvasónak szól, őt

⁵ Sir Winston Churchill: Marlborough, his Life and Times. (Marlborough élete és kora) London, 1933–1938. 4 kötet.

köszönti ezzel a szerző. Ezután át is térhetünk a következő fejezetre. A drámai cselekmény ábrázolásából kiderül majd, hogy a történész mennyi forrást gyűjtött, és mennyire mesztere az írásnak. A szerző annyi felvonást, illetve képet vonultat fel, ahány szakasza van a csatának. Azokra a jelentős, egyedi vagy kollektív epizódokra helyezi a hangsúlyt, amelyeket a csata lefestése – és általában véve a csatáról alkotott képek – beégetnek a közös emlékezetbe. Igazi példákat ad tovább az utókornak hősiességről vagy gyávaságról, hűségéről vagy árulásról, tragédiáról vagy diadalról. Az 1758. évi zorndorfi csatában az oroszok elől hátráló egyik ezred zászlaját magasba emelő II. Frigyeszt ábrázoló, az eseményt talán megszépítő kép megfelelője a 1759. évi veszített csata után haldokló Montcalm márki igen hamis ábrázolása, aki annak örül, hogy már nem éri meg, hogy az angolok, akik ellen a végsőkig harcolt, Québecbe érjenek. Az olvasók által annyira várt epizódok mindig tartalmaznak erkölcsi és hazafias eszmefuttatásokat is, és úgy szövődnek a cselekménybe, hogy az érthetőség és követhetőség követelménye ne sérüljön. Az elbeszélést úgy szerkesztik, hogy az a lehető legdidaktikusabban maradjon.

Az ilyen stílusú elbeszélésben magától értetődő alapkövetelmény, hogy a csatát két egyéni, ritkábban két kollektív akarat összeütközéseként ábrázolják. Két hadvezér csap össze, és míg az egyik tisztánlátóbb és bátrabb vagy nagyobb mestere a hadművészetnek, nagyobb tekintéllyel bír, és kiváló csapatait erősebben hevítik a hazafias vagy vallási érzelmek, addig a vesztes fél kevésbé tehetséges vagy kevésbé acélos jellemű, kevesebb katonája van, esetleg a körülmények sem segítik. A nagy emberek kultusza mindig felsejlik ezekben az elbeszélésekben. Az igazi hadvezér az, aki folyamatosan az irányítása alatt tartja az eseményeket, és érvényesíti akarátát az esemény formáját és végkimenetelét illetően. Az ilyen csataleírás eredménye egy kodifikált, koherens és steril elbeszélés, amelynek sablonjai a valóság illúzióját keltik. Az *Annales* folyóirat lesújtó véleményét semmibe vevő csatatörténeti leírások számos kedvelője számára az ilyen szöveg szép, hatásos és lelkesítő lehet, a katonai iskolák hallgatóinak pedig tanulságokkal is szolgálhat. A probléma csak az, hogy a történeten átsejlt igazság gyorsan romba dönti a megnyugtató konvenciókat. A csata sokkal több annál a kőzetburokból kiszabadított drágakőnél, amit a közönség megcsodálhat. Itt visszautalnék a tárgy körvonalainak téves nyilvánvalóságára.

Mikor is kezdődik pontosan a csata? Egészen biztosan nem az első puskalövéskor. Tekintetbe kell vennünk a hosszú és összetett csapatmozgásokból álló lassú felvonulást, ami az ütközetet megelőzi, sőt néha ütközet sincs, mert a szemben álló felek egyike inkább elkerüli az összecsapást. A bevezető szakasz tengeren napokig eltarthat, akár valódi üldözésbe is torkollhat a szélviszonyoktól, az áramlatoktól és az árapálytól függően. Az előkészületek gyakran jóval hosszabb ideig tartanak, mint maga a csata. Az ilyenkor megszerzett előnyök jelentősen kihatnak az ütközetre tengeren és szárazföldön egyaránt, ugyanakkor a helyzet hirtelen meg is változhat, például, ha a tengeren váratlanul megfordul a szél, vagy ha egy szárazföldi átkelőhely megsemmisül vagy akadály miatt használhatatlan lesz, vagy ha egy megfigyelőhely elesik, vagy elfoglalják. A szemben álló felek helyzete nem hasonlítható össze azzal, amikor két csapat mérkőzik egymással egy szabályos sportpályán.

Mikor ér véget a csata? Az utolsó puskalövést végpontnak megjelölni nincs sok értelme. Egyedül az ostromról mondhatjuk azt, hogy a – jellemző formások szerint zajló – megadás a drámai cselekmény utolsó aktusa. A csata átalakulhat üldözéssé, a harc pedig kisebb csoportokban folytatódhat. Amikor közvetlenül az ütközet után kifosztják a várost, ahogyan ez 1620 novemberében Prágában történt, a két esemény összekapcsolása elkerül-

hetetlen.⁶ Ennélfogva felvetődik a csata utáni időszak és az erőszak csökkenésének kényes kérdése. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a tér, idő és cselekmény hármassága együttesen félrevezető.

Az állománybecslés szintén csalóka, mivel rendkívül nehéz megmondani, hogy hány katona, haszonállat vagy gépjármű állt valójában a hadvezér rendelkezésére. Különösen igaz ez a hadjárat vége felé, amikor a dezertálások, betegségek, veszteségek és elszakadások következtében már számottevően csökkenhet az ezredek és századok létszáma. A csatában részt vevők létszáma tehát bizonytalan, ami rendkívül megnehezíti az elesettek számának megállapítását.

A szárazföldi és a tengeri csatákra egyaránt igaz, hogy nem minden jelen lévő harcol. Bizonyos egységek tartalékot képeznek, és csak kívülről látják a harci cselekményeket. Következésképpen a lényeges kérdések ugyanazok, mint amiket John Keegan feltett Waterlooval kapcsolatban: Ki hogyan cselekedett, és ki mit láthatott?⁷

A csata menetének átláthatósága gyakran megkérdőjelezhető. Az esemény körképszerű megértése nem létezik, sem a hadvezér, sem a magas rangú tisztek nem képesek mindent látni egyszerre, még ha az előbbi elvileg átfogóbb képpel is rendelkezik a dolgokról. A parancsok és a visszajelzések továbbítása nem volt olyan egyszerű és nyilvánvaló, mint ahogy ezt olykor a történészek feltételezik. A harccselekmények még a magas rangú szereplők számára is nehezen és csak részben érthetőek. Az események átláthatatlansága fontos és állandó eleme a csatának. Figyelembe kell venni, hogy mi az, ami egy adott pillanatban a terep miatt nem látható. Így például máris jobban érthető az a hiba, amit II. Frigyes a domborzati viszonyok rossz megítélése miatt követett el az oroszok ellen az 1759. évi kunersdorfi csatában. Tengeren a távolság és a füst együttes hatása az, ami a jeleket időnként érthetlenné téve megnehezíti a tengernagy számára a helyzetfelismerést. A több kilométer hosszú vonalban felálló ezred több száz ágyújának sűrűn gomolygó füstjéről a csaták festői érthető módon megfélemlenek. Ugyanakkor ezeknek a józan ésszel is felfogható adalékoknak a felidézése lehetővé teszi annak megértését, hogyan hibázhattak mégoly tapasztalt férfiak is, és hogyan hozhattak megkésett vagy helytelen döntéseket. A szemben álló felek létszámát és felszereltségét, továbbá a csata kimenetelét ismerő történész részéről – aki ráadásul nem kockáztatja sem az életét, sem a hírnevét – komolytalan dolog lenne a tábornokok vagy admirálisok hibáztatása. Éppen ellenkezőleg, csodálattal tartozunk a hadvezéreknek azért, hogy sikert és eredményt tudtak kovácsolni a zűrzavarból. Annál is inkább, mert még a XVIII. századról is elmondható, hogy az ütközet irányítása igen gyorsan kicsúszott a hadvezérek kezéből, bár néhányan közülük képesek voltak a veszítettnek látszó helyzetek megfordítására, illetve a kínálkozó alkalmak gyors kihasználására is.

A jövőt nem láthatjuk előre. A csata megélése kétségtávolan jelen időben és egyes szám első személyben történik – ez egyaránt igaz a hadvezérré és a sorkatonára is –, és ebből sok minden következik. A csata leírásához nyilvánvalóan olyan formát kell találnunk, ami a harcolók élményeire épül. Nem is képzelnénk, milyen sokféle forrás áll a rendelkezésünkre ehhez.

⁶ Lásd *Olivier Chaline*: La bataille de la Montagne Blanche (8 novembre 1620). Un mystique chez les guerriers. (A fehérhegyi csata, 1620. november 8. Egy harcra buzdító karmelita a katonák között) Paris, 1999.

⁷ *John Keegan*: Anatomie de la bataille. Azincourt 1415. Waterloo 1815. La Somme 1916. (A csata arca. Agincourt 1415, Waterloo 1815 és Somme 1916) Paris, 1993.

Milyen forrásokra támaszkodhatunk a csata leírásához?

Egyfelől a csata létrehozza a saját forrásait, amelyek túlmutatnak az adott háború eseménytörténetének megírásához szükséges forrásokon. A kutatónak ezek alapján kell mások élményeiről beszámolnia, amelyek ráadásul gyakran még azok számára is szinte elmondhatatlanok, akik átélték azokat.

Az írott források skálája a hagyományostól a jóval kevésbé megszokottig terjed. Hagyományosnak mondhatóak a résztvevők több-kevésbé értékes és pontos elbeszélései, akiket időnként az a szándék vezérel, hogy saját érdemüknek tulajdonítsák a győzelmet, vagy tisztázzák magukat a vereség után. Természetesen a halottak vagy a hadifoglyok már nem tudják megvédeni igazukat. Az eseményről szóló, katonai intézményektől származó kortárs dokumentumok – kiadott és kapott parancsok, hadműveleti ezrednaplók, illetve tengeren a hajónaplók – lehetővé teszik a határozatok láncolatának, sőt időnként a hadmozdulatoknak és a veszteségeknek többé-kevésbé pontos rekonstrukcióját is. Ugyanakkor léteznek olyan újszerűbb, orvosoktól és pszichiáterektől származó katonai források is, amelyek felhasználása néha kényes kérdéseket vet fel. Ambroise Paré sebész írásai értékes információkat tartalmaznak a vallásháborúk korában vívott csatákban előforduló erőszak formáiról. A későbbi időkben az orvosok gyakrabban írtak le harcok során átélt élmények okozta lelki sérüléseket, de az így született számos forrást a témában nem jártas történészek nehezen tudták feldolgozni.⁸

A csatának vannak ikonográfiai forrásai is, ezek azonban amennyire tetszetősek, annyira megtévesztők is lehetnek, ha nem kellő körültekintéssel kezeljük őket. A XIX. századig a csatákat ábrázoló metszetek és festmények az ábrázolási konvencióknak megfelelően készülnek. Vannak sablonok és nem megmutatható dolgok, ugyanakkor léteznek olyanok is, amiket lehetetlen megmutatni, különben a kép nem létezhetne, ilyen például a mindent beborító füst. A művészeknek figyelembe kell venniük a megrendelők igényeit is, akik elvárják, hogy jól mutassanak a dicsőségükre készített alkotáson. Hogyan lehet egyetlen képbe belesűríteni egy egész napot? Ahhoz igazi képregényre lenne szükség. Matthäus Meriannak azonban ötletes megoldással sikerült a 1634. évi nördlingeni csata minden pillanatát ábrázolni egyetlen metszeten. A kép közepén sűrke téglalapok és négyzetek rendszere jelzi a csapatok felállítását az ütközet kezdetén, míg a helyrajz elforgatásával feltűnnek a horizonton a svéd katonák. Bár úgy tűnik, hogy csataképet látunk, valójában egy olyan térképről van szó, amelyen a gyalogezredet négyzet alakban felálló pikásokat és muskétásokat ábrázoló jel jelöli. Ez éppen olyan konvencionális és valósággtól elrugaskodott, mint a közúti térkép templomot vagy várat ábrázoló szimbólumai... Időben hozzánk közelebbi példát említve, bár a fényképek és a filmek sokkal hitelesebbnek tűnhetnek, itt sem árt az óvatosság. Szemben Robert Capával – aki sokakhoz hasonlóan később az életével fizetett Vietnámban a szakmai tisztességéért –, a két világháború számos fotográfusa nem a tűzvonalon dolgozott a harcoló csapatok között.⁹ Az első világháborúról készült híres fotók némelyike csak látványos és hatásos utánzat, ezek a képek azonban továbbra is szerepelnek illusztrációként a történelemkönyvekben. A leghitelesebb felvételek és filmek, például a

⁸ Későbbi időszakra vonatkozóan nagyon hasznos információkat találunk *Louis Crocq* professzor következő művében: *Les traumatismes psychiques de guerre*. (Háború okozta lelki traumák) Paris, 1999.

⁹ Itt hivatkozhatunk *Horst Faas* és *Tim Pages* hatásos albumára: *Requiem par les photographes morts au Vietnam et en Indochine*. (Vietnámban és Indokínában életüket vesztett fotósok rekviemje) Paris, 1998.

vadászgépek szárnyaiban elhelyezett tekercekről származók, gyakran a legpontatlanabbak és a legnehezebben értelmezhetőek. Ugyanakkor a képek akkor is kifejezőek lehetnek, ha csata utáni helyzetet mutatnak be. Önmagáért beszél például a krími háború – a halottak és sebesültek elszállítása után is ágyúgolyókkal borított – csatamezejének látványa csakúgy, mint az a verduni csata után készült filmfelvétel, amelyen a kamera némán pásztázza a teljesen kopárrá és földművelésre alkalmatlanná vált, lepusztult dombvidéket. A fényképek sok olyan értékes részlettel is szolgálnak, amiket a fotós nem szándékosan örökített meg, és az így felsejlő valóság nem is mindig azonos azzal, amit meg akart mutatni nekünk.

Azonban a történésznek nem áll mindig elegendő képanyag a rendelkezésére, és ilyenkor a harccselekmény bemutatásához más, sokkal ritkábban használt forrásokhoz kell folyamodnia. Mivel olyan forrásokról van szó, amelyeknek a józan ész alapján elsődlegesnek kellene lenniük, felmerül a kérdés, hogy miért mellőzik őket? A csata nem közönséges történeti tárgy. A történészt könnyen elragadhatja a téma, és mivel szenvedést, félelmet, kegyetlenséget, öldöklést és halált mutat be, az írása akár nagyon kellemetlen is lehet az olvasó számára.

Az első ilyen mellőzött forrás maga a terep. A csatamező forrásértéke annyira nyilvánvaló, hogy könnyen megfeledkeznek róla. A terep sokkal több, mint pusztai táj vagy díszlet, ezért a történész nem elégedhet meg azzal, hogy csak térképek segítségével tanulmányozza, bár tény, hogy a szintvonalak fontos információkkal szolgálnak. A terepet be kell járni, hogy megismerjük a tájképet, a szintemelkedéseket és egyenetlenségeket is. Fontos az is, hogy amennyire lehetséges, rekonstruáljuk a csata időpontjában fennálló viszonyokat is, azaz az építmények helyét, a növényzetet, a megművelt földeket és a parlagon hagyott területeket is. Az évszak sem mellékes. Vajon a csapatoknak még lábön álló gabonán keresztül kellett felvonulniuk vagy felszántott földön át? Mit láthattak az adott körülmények között? Milyen védelmet találhattak? Az időjárás is számít mind a gyalogsági, mind a lovassági erők tekintetében. Száraz vagy felázott és sáros volt-e a talaj? A napszak és a nap pályája is fontos tényezők. Önmagában a „csatamező” is elsősorban szárazföldi fogalom. A tengeri csata színhelyének megismerése azonban még nagyobb erőfeszítést kíván. A hely bejárása olyan szakértelmet és eszközöket igényel, amiknek a történész általában nincsen birtokában. A „terep” mozgásban van, az érintett terület nagysága nő vagy éppen csökken a széljárástól és az áramlatoktól függően. A szemben álló feleket – még ha készen állnak is az összecsapásra – elválaszthatja vagy elvághatja egymástól, ha megfordul a szél vagy az ár. Akárcsak a sivatagban, a tér önmagában nem ér semmit, mert senki sem uralhatja tartósan. Kizárólag a mozgásszabadság számít és az, hogy megakadályozzuk az ellenséget abban, hogy kifusson a kikötőből. A szárazföldi és tengeri ütközetekre egyaránt érvényes, hogy a csatamezőt, mint forrást két gyakorlati szempont, a mozgás és a védelem alapján kell vizsgálni. A helyszín figyelembe vétele azonban ezzel még nem ér véget, hiszen az időnként még a csata után sok-sok esztendővel is őriz régészeti feldolgozásra váró emlékeket vagy maradványokat, például fegyvereket, fegyverrendszereket vagy erőszakos cselekmények nyomait viselő holttesteket.

A fegyverek nélkülözhetetlen, ám nagyon gyakran mellőzött forrást alkotnak, amiket egyéni fegyverzetként (muskéta, kard, puska...) és fegyverrendszerként (hadihajó) egyaránt értékelni kell, ami már a régészet és a technikatörténet határterülete. Azonban a fegyver vagy a hajó megismerése önmagában nem cél a történész számára, akit elsősorban nem a tárgy múzeumi megóvása érdekel, hanem katonai alkalmazásának megértése. Kétségtelen,

hogy nekünk, történészeknek sok tanulnivalónk van ebben a témában. A gyűjtőkkel és fegyverforgatókkal, így például a feketelóporos muskétareplikát használó lövészekkel mindenképpen párbeszédet kell folytatnunk, bár ez soha nem egyszerű, és mindkét fél meggyőződését megingathatja. Meglepő, hogy azok a történészek, akiknek többsége még kötelező sorkatonai szolgálatot teljesített, tehát fegyvert viselt és forgatott, még a legkézenfekvőbb kérdéseket sem teszik fel maguknak. Milyen nehéz a fegyver? Mekkora? Hol a súlypontja? Hogyan viszonyul a katona testfelépítéséhez? Tűzfegyver esetén mekkora az elméleti lőtávolsága és a tűzgyorsasága? Hány lövést lehet leadni a rendelkezésre álló tartaléklopportal és -lőszerral? Ezután rekonstruálni kell a fegyver alkalmazását. Ez az egyetlen fegyvere a harcoló katonának? Felmerül a kézitusa kérdése is. Egy vagy több ember kell a fegyver használatához? Melyek a közvetlen következmények? Visszalökés, füst kibocsátás, a fegyverhasználat esetleges sérülése, süketség... A fegyver után áttérünk a taktikai egységre és az ehhez kapcsolódó számos kérdésre (amelyekre gyakran nincs válasz). A harmincéves háború négyzet alakban felálló pikásaival kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy miként lehet rekonstruálni ennek a taktikai elemnek a valós működését Jacob de Gheyn a pikások, puskások és muskétások hadmozdulatait ábrázoló híres metszeteinek alapján. A hadihajót illetően kérdés, hogyan zajlik az ágyú, az üteg és a tüzérség bevetése a hajó fedélzetén. A szabályzatokból és műszaki dokumentációkból nem derül ki minden. Nagyon gyakran előfordul, hogy az írott források csak tervekről, spekulációkról és különlegességekről szólnak, miközben nem számolnak be az eszközök szokásos működésének nyilvánvaló jellemzőiről. Ezért nem vagyunk ma ezekkel tisztában, kivéve ha egy előrelátó külső megfigyelő vette magának a fáradságot arra, hogy rácsodálkozzon és meséljen róluk.¹⁰ Azonban néha egy tárgy szavak nélkül is sokatmondó lehet. Néhány évvel ezelőtt, a Péronne-i Historial kutatóközpont és múzeum raktárában Stéphane Audoin-Rouzeau a kezembe adott egy első világháborús árokkést, ami egyáltalán nem volt előírásos, de ez más fegyverekről is elmondható. Rögtön feltűnt, hogy a kézművesipari módszerekkel készült, markolatból és szuronyhegyből álló fegyver mennyire könnyen kezelhető. Ez a gyilkolásra szolgáló fegyver hirtelen megvilágította számomra azt a valóságot, ami az egykori katonák megannyi elbeszéléséből kimaradt.

Az erőszakos cselekmények nyomait viselő holttestek szintén forrást jelentenek a történész számára, mert megmutatják a fegyverek sebokozó képességét csakúgy, mint a többé-kevésbé sikeres védekezési kísérleteket is. A történész itt is tudásának határait fejezheti, hiszen a ballisztikai és orvosi adatok összevetése nem könnyű feladat. Márpedig a lövedékek formáját és sebességét is számításba kell venni, ha meg akarjuk érteni, milyen erővel hatolnak be az emberi testbe, a fába vagy vasba. A sebesülésekre vonatkozó orvosi források lehetővé teszik a lövedékek testre gyakorolt hatásának megítélését, nemcsak a sebek kinézetét, hanem a legsebezhetőbb és legérzékenyebb testtájékokat illetően is. A katonák testi épségét azonban a lövedékeken kívül a tűzharcnak kitett környezetük is veszélyezteti, például amikor az ágyúgolyók becsapódása következtében a hajóburkolatból leváló hatalmas fadarabok eltalálják őket. A talajt vagy bajtársat érő lövedékek, amik

¹⁰ A történeti rekonstrukciók akár hasznosak is lehetnek. Itt utalunk Hanson diákjaival együtt végrehajtott, a hopliták harcait rekonstruáló gyakorlataiból levont következtetéseire. A rekonstrukció elősegítheti annak jobb megértését, hogy miként néztek ki valójában a négyzet alakban felálló pikások és muskétások. *V. D. Hanson: Le modèle occidental de la guerre. La bataille d'infanterie dans la Grèce classique.* (A hadviselés nyugati modellje. Gyalogsági ütközet az ókori Görögországban) Paris, 1990.

földet, emberi maradványokat vagy fegyverdarabokat fröccsentenek szét, megsebesíthetik, megfertőzhetik, sőt akár meg is ölhetik a katonákat. A testek által elszenvedett erőszak felméréséhez több szempontból is meg kell vizsgálni a sebesülés súlyosságát. Tekintetbe kell venni a sebesülést elszenvedő személy korábbi fizikai állapotát, az egészségügyi ellátás szervezettségét és az orvosi ismeretek fejlettségi fokát is. Figyelembe kell venni, ha az illető személy már beteg volt vagy legyengült a szervezete, ha nem voltak orvosok és sebészek a közelben, vagy ha az adott korban bizonyos sérülések gyógyíthatatlanok voltak. Ugyanakkor az adott csata tanulmányozásánál az orvosi forrásokból származó adatokat nem lehet elválasztani más összegyűjtött információktól sem. Így például meg kell vizsgálni, hogy mennyire volt összetartó az alakulat, azaz készek voltak-e a katonák sebesült társaikat menteni, esetleg az életük kockáztatása árán is. Továbbá a harc kegyetlenségének mértékére is következtethetünk abból, hogy végeztek-e az ellenséges sebesültekkel vagy tüzeltek-e a sebesültszállítókra.

A történész támaszkodhat továbbá a sebészek által készített forrásokra, illetve a sebesültek beszámolóira is, bár ezekből a forrásokból nagyon kevés az újkori, illetve ami van, gyakran az sem túl bőbeszédű. Megfelelő szövegek hiányában azonban az emberi maradványok is számos hasznos információval szolgálhatnak. A csontváz megőrzi a halált okozó ütések és sebesülések nyomát, sőt néha a korábbi nélkülözéseket és betegségeket is. A csatamezők talaja és egyes roncsok lehetőséget kínálnak a hadisír-kutatás és a hadirégész számára,¹¹ amely nemcsak a temetési módokról és a holttest mellé helyezett tárgyakról szolgáltat adatokat, hanem a tisztek és katonák, illetve az emberek és állatok esetleges elkülönítéséről is.

Bár nem minden katona sebesül vagy hal meg, mindannyian agresszív, testet-lelket próbára tévő környezetben mozognak. Az érzékszervi észlelések kiegészítő információkkal szolgálnak a háborús erőszakra. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon hogyan rekonstruálhatók? Van, amit a beszámolók egyértelműen kimondanak, van, amit csak sugallnak, és van, amire az ismert adatok alapján (terep, fegyverek stb.) következtetni lehet, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyilvánvaló dolgokról soha nem esik szó. A hallással kapcsolatban felmerül, hogy mikor jeleznek a források sajátos zajokat. Amikor már nem említik a hangokat, az nem jelenti azt, hogy a zaj megszűnt, éppen ellenkezőleg, elképzelhető, hogy fülsüketítővé vált, vagy azért nem esik szó róla, mert a figyelmet más, aggasztóbb dolgok kötik le, például az akció vagy a túlélésért folytatott küzdelem. Ami a látást illeti, először azt érdemes azonosítani, amit látottként feljegyeztek, majd törekedjünk annak megértésére, hogy mi csökkentette a látómező nagyságát (füst, sisak, terep egyenetlensége stb.). A szaglásról ritkábban esik szó, jóllehet még a sokat tapasztalt katonák is úgy érezhették időnként, hogy rendkívül erős és tartós szaghatást kell elszenvedniük. Az érintést sem hanyagolhatjuk el, és itt elsősorban a rezgésekre, a talaj instabilitására és a fröccsenő anyagokra gondolunk. Elmondható, hogy még az újkori csaták esetében sem vagyunk híján olyan forrásoknak, amelyekkel megkísérelhetjük visszaadni az élményt, amelynek meghatározó tényezője a háborús erőszak.

¹¹ Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban hivatkozhatunk a 14–18. *Aujourd'hui. Today. Heute* folyóirat 2. számára, amely az első világháborús hadirégészettel foglalkozik, különösen a Saint-Rémy-la-Calonne-i közös sírok feltárásáról szóló cikkekre: *Frédéric Adam*: 1914, Alain Fournier disparaît. (1914, Alain Fournier halála) 28–35. o. *Frédérique Boura*: Une tombe de soldats à Saint-Rémy-la-Calonne. (Katonasír Saint-Rémy-la-Calonne-ban) 70–83. o. és *Gerd Krumeich*: L'archéologie des sources allemandes. (Német régészeti források) 84–93. o.

Ariadné fonala a csata labirintusában: a háborús erőszak

A háborús erőszak, mint vezérfonal lehetővé teszi a csata eseményének komplex rekonstrukcióját, amelyben az összefüggéseket nem az elbeszélés felépítésének követelményei határozzák meg. Az erőszak különböző formáinak és változó intenzitásának megjelenésével a csata, mint tetőpont beilleszthető lesz a háború teljes időszakába. E vezérfonal használatával elkerülhető, hogy a csatát mesterségesen kiragadjuk a környezetéből. Ha ennek alapján értelmezzük a forrásokat, lehetővé válik, hogy kiemeljük a csatának, mint rendkívüli pillanatnak azon sajátosságát, hogy a felvonultatott erők nagysága és az összecsapás tétjének tudata megváltoztatják a felek magatartását. Jóllehet a nyugat-európai történelem „sorsdöntő csatáiról” szóló számos művet olvasva könnyen megfélemedkezhetünk róla, fontos felidézni, hogy a csata ritka és éppen ezért rettegett esemény volt. A harmincéves háborúnak nem is minden évére jut igazi csata. Ez a tény mindenképpen elgondolkodtató. Hosszú ideig nagyon nehéz feladat volt a kínkeservesen összeszedett felszerelést a kívánt helyen és a megfelelő időben összpontosítani. A hadműveleteket rengeteg késelelem, továbbá pénzügyi, egészségügyi vagy logisztikai természetű váratlan esemény hátráltatta. Egy jelentősebb hadsereg a saját súlyának terhe alatt is összeroppanhatott. Amennyiben a létszáma nagyobb volt annál, mint amit el tudott látni élelemmel, sokkal jobban ki volt téve a járványoknak, és gyorsan kimeríthette fenntartójának kincstárát is. Számos újkori hadjárat meghaladta az államok tényleges anyagi lehetőségeit. Ilyen körülmények között nincs túl sok értelme annak a sorsdöntő csatának, amelyről Napóleon és Clausewitz óta álmodoznak a katonai iskolákban. Az ilyen típusú összeütközés kivétlése a XVI–XVIII. század háborúira még megtévesztő is lehet. Abban az időben ritkán teremtődött olyan alkalom, amikor két hadvezér vállalta annak kockázatát, hogy mindent elveszítsen egyetlen nap alatt. Így már jobban érthető, miért tekintették az eseményt istenítéletnek, két fejedelem közötti ordáliának. A háború csak kivételesen dőlt el olyan időben és térben rendkívül szűk keretek között, amit a csata jelent, a szemben álló felek sokkal inkább arra törekedtek, hogy nagyobb ütközet nélkül megtörjék egymás ellenállását. Ezért a hadmozdulatok elsősorban arra irányultak, hogy az ellenséget kifárasztják, továbbá hogy megfosszák az élemezéshez és a téli elszállásoláshoz létfontosságú területektől. Végső soron a cél az ellenség pénzügyi ellehetetlenítése volt, nagyobb kockázatvállalás nélkül. Ebben a tekintetben az ostrom sokkal kevésbé volt veszélyes és nyugtalanító, mert nem állt fenn a pánik kockázata, ami pillanatok alatt a veszébe sodorhatott egy hadsereget. Ostrom esetén a célok elérésének eszköze a technika. Ez a támadó számára biztosítja az áhított helyet, és eredményesen támogatja a későbbi hadműveleteket, vagy biztosítékot nyújt béketárgyalások során, míg a védők arra törekcsenek, hogy a hely lehető leghosszabb ideig való tartásával jelentős ellenséges erőket kössenek le, amelyek így pénzügyi forrásaik kimerítésére kényszerülnek. Ezzel szemben a csata egyszerre lehet teremtő és romboló erők visszafordíthatatlan, súlyos megnyilvánulása. Jóllehet Európa történetében több az ellenség előrenyomulását megállító csata, mint a vesztes összeomlását vagy rangjának elvesztését eredményező nagy győzelem, ez utóbbiak azonban amennyire ritkák, annyira nyilvánvalóak. Waterloo, valamint az 1870. és 1940. évi sedani csata az európai történelem meghatározó eseményei. Ugyanakkor a legsúlyosabb következményekkel járó ütközetek nem feltétlenül tartoznak a legismertebbek közé: a spanyol örökösödési háborúból leginkább a höchstädti és ramilliesi nagy francia vereségeket tartjuk számon – amelyek kiűzik XIV. Lajost és szövetségeseit

Bajorországból és Németalföldről –, azonban az angol vezetés az 1710. évi brihuegai és villaviciosai kettős francia–spanyol győzelem hatására ismerte fel, hogy V. Fülöpöt már nem tudják elűzni, és bele kell törődni, hogy Madridnak Bourbon-házi uralkodója lesz.

Jellemző példa, hogy amikor az *Annales*-iskola két történészét, Fernand Braudelt és Georges Dubyt felkérték, hogy tanulmányban dolgozzanak fel egy csatát, az előbbi a lepantói (1571), az utóbbi pedig a bouvines-i (1214) csatát választotta. Mindkét ütközet az ellenség feltartóztatását eredményezte, de nem vezetett a vesztes összeomlásához.¹² IV. Ottó német-római császársága túlélte a bouvines-i csatát, az Oszmán Birodalom pedig már 1572-ben újjáépítette gályaflottáját. Ugyanakkor, különösen a második esetben, a legyőzött nem kísérelte meg újra a kudarcba fulladt vállalkozást. Ezért nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a csata, mint esemény hiábavaló lett volna, hiszen utólag megállapítható, hogy mégis fordulópontot jelentett a tengeren. Tény, hogy volt számos olyan csata is, amely csekély eredménnyel járt, például ha a két fél hasonló mértékben szenvedett el súlyos veszteségeket; ha a győztes képtelen volt előnyét érvényesíteni, mert ő maga is annyira meggyengült az összecsapás során; ha a csata időpontja túl közel esett a télhez; ha a pénzügyi tartalékok kimerültek, vagy ha a győzelem kontraproduktívnak bizonyult, mert a vesztes olyan szövetségesekre lelt, akik addig a háború elkerülésére törekedtek... Vannak azonban olyan csaták is, amelyek nem ebbe a kategóriába tartoznak, ezek azok, amelyek gyökeresen megváltoztatták a történelmet. A fehérhegyi pánikot követő órában a *Winterkönig* elhagyta Prágát, meg sem próbálva megvédeni fővárosát. Poltava véget vetett Svédország nagyhatalmi státuszának.¹³ Waterloo estjén a napóleoni vállalkozás ténylegesen véget ért. Königrätz végleges porosz győzelmet hozott Ausztria felett. A sedani áttörés a III. Köztársaság bukásához vezetett, a Dien Bien Phu-i fegyverletétel pedig előrevetítette a francia gyarmatbirodalom végét. Ezekben az esetekben valami visszafordíthatatlan történt, az erőszak dinamikája új helyzetet szült.

A csatát mindenekelőtt úgy tekinthetjük, mint növekvő intenzitású erőszakszintek át-lépését. Ennek a megközelítésnek az az előnye, hogy magában foglalja az előkészületeket és a seregek felvonulását is – amiből még egyáltalán nem következik, hogy valóban sor is kerül a csatára –, amikor a katonákban egyszerre él a harci és leszámolási vágy, valamint a vereségtől és haláltól való félelem. Rávilágíthatunk a felvonuló katonák létszámára, tűzharcban szerzett tapasztalataikra és reakcióikra is (félelem, fegyelmezetlenség, állhatatos-ság). A fehérhegyi csatában ezek a szintek a következők: a császáriak, majd a katolikus liga csapatainak megérkezése, az előbbieket felvonulása a hegyen, az első összecsapás a lázadó országok erőivel, amely ez utóbbiak javára dől el, a félelem és a pánik hatására a protestáns erők szétszakadnak, majd a lovasság támogatásával a létszámfölényben lévő katolikus liga akcióba lép, és a csata tetőpontja a Csillagvár falainál zajló mézszárlásba csap át.

¹² *Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. (A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában) 3., Paris, 1985. II. k. 384–399. o., amelynek mindössze két oldala szól magáról a csatáról. *Georges Duby*: Le dimanche de Bouvines. 27 juillet 1214. (A Bouvines-i vasárnap, 1214. július 27.) 2., Paris, 1985. A mű második kiadása előszóval egészült ki, amely megindokolja, miért esemény tanulmányozására esett a szerző választása. Ugyanakkor a csatát nem Duby meséli el, a mű egy hosszú Guillaume Le Breton-idézettel kezdődik.

¹³ A csatatörténet megújulása nem az újkori történelemhez köthető. Az újkori hadtörténeti tanulmányok sokkal inkább a katonák társadalmi helyzetének kutatására koncentráltak és nem a katonai létre. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet a svéd történész *Peter Englund* rendkívül szuggesztív monográfiájára: *Poltava. Chronique d'un désastre*. (Poltava. Egy összeomlás krónikája) Paris, 1999.

Az erőszak dinamikáját a háború mindennapjai formálják. Nem beszélhetünk csupán az erőszak felfelé, majd lefelé ívelő görbéről a nagy összecsapás napján. A csatát megelőzik kisebb csatározások és felderítések, amelyek azért többek lehetnek egyszerű csetepaténál, miközben még azt sem tudhatjuk, hogy az adott helyen és napon sor kerül-e csatára. A lassú vajúdásból nem mindig születik jelentős hadi esemény. Figyelembe kell venni azt is, hogy a csata nem olyan jól körülhatárolható, lineáris eseménysorozat, mint aminek a történészek leírásai alapján képzelünk. Az események időbeni egymásutánisága nem egyenletes ritmusú. A Fehérhegyen a bajor bevetés időrendje jelentősen eltér a császáriakétól, ami ez utóbbiakból olyan heves elégedetlenséget váltott ki, amit még a győzelem sem tudott feledtetni. Miksa és Tilly szinte rákényszerítették Buquoy grófjának császári csapatait a harcra azzal, hogy olyan állást foglaltak el, ami miatt a húzódozó szövetségesek kénytelenek voltak a csata oroslátnrészét megvívni és súlyos veszteségeket kockáztatni. A háborús erőszak nem ér véget a csatával, és figyelembe kell vennünk a szökevények és hadifoglyok elleni (azonnali vagy későbbi) erőszakot, továbbá a városok kirablását is. A fehérhegyi csatát például egy hétig tartó fosztogatás követte Prágában.

Az adott csatán belüli erőszakélmények sokfélesége is olyan fonal, amire fel lehet fűzni az elemzést. Meg kell vizsgálni, hogy kik azok, akik valóban részt vettek a csatában, és kik azok, akik nem. Másképpen éli át az eseményt az, akit csak távoli hanghatások érnek, mint az, aki előbb-utóbb a történések sűrűjében találja magát. A csata olyan, mint egy kaleidoszkóp, amelyben az egyedi élmények nem helyettesíthetők egymással. A történész számára különösen nehéz feladat, hogy úgy számoljon be az egyéni élményekről – amelyek külön-külön természetesen nem adhatnak teljes képet az eseményről –, hogy közben ne mondjon le arról sem, hogy érthető elemzést illesszen az elbeszélésbe. Az erőszakélmények sokfélesége a harci kultúrák sokféleségét is jelenti. Ugyanabban a csatában különböző harcmodorok alkalmazására is sor kerülhet, különösen Közép-Európában, ahol előfordul, hogy még egy seregen belül is többféle fegyver, felszerelés, alakulat típus és taktika található. Nem elegendő a harcformákat részekre bontva elemezni, ahogyan azt John Keegan tette a waterlooi csata esetében, a kultúrákra való vonatkoztatásuk is szükséges, hiszen a háborús erőszak kultúrafüggő. Ejtenek-e hadifoglyok? A háborút elsősorban úgy fogják-e fel, mint alkalmat a rablásra és fosztogatásra? A háború nem csak technikai és stratégiai kérdés, a harcban kulturális tényezők is szerepet játszanak.

Az erőszak elválaszthatatlan a tetőpontot jelentő eseménytől, azaz a csatától, és nem tekinthető sem a történelem salakjának, sem a sötét ösztönök megnyilvánulásának. Éppen ellenkezőleg, az alkalmazott erőszak háborús élmények sokaságát mutatja meg, amelyeket azonban a franciaországi hadtörténészek időnként hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni. Az alkalmazott erőszak mindenekelőtt utal a hadviselő felek technikai és gazdasági erejére, arra, ami megmagyarázza bizonyos típusú fegyverek vagy fegyverrendszerek gyártását. Ez pedig nem kevesebbről, mint az adott állam gazdagságának mértékéről szól, pontosabban arról, hogy mennyire képes forrásait katonai céljainak megvalósítása érdekében mozgósítani. Bár ez a vonatkozás, azaz a tényleges erőszak előtti állapot vizsgálata kétségkívül a legismerősebb történészek számára, mégis emlékeztetünk arra, hogy a fegyverekről, a fegyverek gyártásáról és használatáról nem rendelkezünk kellő ismerettel. Jóllehet társadalmi szempontból már sokat tudunk azokról, akik a XVIII. századtól a fegyvereket használták, nem árt antropológiai szempontból is behatárolni a háborús élmény fogalmát, amely az idők során és a különböző háborútípusok függvényében változott.

Az életkor, az egyházi hivatás és a nemi hovatartozás hármasságát nem mindig ugyanott húzódtott. Amikor megszűnt, és a háborús erőszaknak gyerekek vagy öregek, nők és egyházi emberek is tevékeny részesei lettek, ez rendkívüli intenzitású erőszakra utalt.

A harcmodor megmutatja, hogy mi fűzi össze a katonákat, és mi ad erőt nekik a helytálláshoz, vagyis azt, hogy hol húzódnak a szenvedés elfogadásának és a lehetséges áldozatvállalásnak a határai. Az erőszak gyakorlásának tanulmányozásán keresztül képet kapunk a fegyelemlről és annak összeomlásáról, a tűzharcban szerzett tapasztalatok erejéről, a félelem- és veszélyérzetről, a bajtársiasságról, a hierarchia elfogadásáról, a harc tétjének tudatáról és a kétségbeesésről, valamint arról is, hogy az elviselhetetlen hogyan tépi szét az addig jól tolerált köteleket. Ugyanakkor az erőszakélmény középpontjában a gyilkolás – nem feltétlenül explicit – elfogadása áll, mégpedig egyes szám első személyben: „Öltem”. A háború részlegesen felfüggeszti az V. parancsolat („Ne ölj!”) érvényét. Ebben a különleges időszakban a gyilkosság jogos, de legalábbis elfogadható. Ugyanakkor a háborúban nagyon régóta jelen van a háborús erőszak szabályozására és ellenőrzésére irányuló – nem mindig érvényesülő – törekvés is, azaz a háborús etika és az emberi jog kidolgozásának kettős szempontján alapuló *jus in bello*-ról való gondolkodás. Az ölés a harc egyik egzaltált formája, amelyben a tudat a félelmen felülemelkedve abnormális módon észleli a környezetet. Egyfajta mindenhatóság-érzés keríti hatalmába az egyént, ami ugyan átmeneti, de annál pusztítóbb. Ilyenkor az erőszak eksztatikus módon nyilvánul meg, az egyén önkívületi állapotba kerül.¹⁴ Az ebből fakadó szélsőséges erőszakot és vérengzést csak tovább szítja az ellenség menekülése vagy zavara. Ma már tudjuk, hogy az ilyen jellegű erőszak bizonyos tekintetben közel áll a megszállottsághoz. Egyrészt a világ rendjéért való aggodalom kifejezése, másrészt a világ rendjének kíméletlen és ellentmondást nem tűrő helyreállításából született meggyőződés kinyilvánítása.¹⁵

*

A „békeszerződés és csaták története” tehát mégsem lényegtelen? Természetesen nem arról van szó, hogy visszatérjünk ahhoz a történetíráshoz, amely elsősorban eseménytörténet, de időnként érdemes az eseményt a maga létrejöttében vizsgálni, azaz arra összpontosítani, hogy mi történik egy adott pillanatban. Rövid idő, sőt néha akár néhány óra is elég régóta fennálló struktúrák összeomlásához, rendszerek vagy államok megdöntéséhez vagy egy társadalom elsöpréséhez. Bár ezek nyilván már meggyengültek vagy sebezhetőek voltak, de egy ilyen – gyakran váratlan – pusztítás, ami úgy és akkor következik be, ahogyan és amikor, rámutat, hogy az esemény a helyzetre rezonálva visszafordíthatatlant hozott létre.

Korántsem minden csatának volt ilyen hatása, de a szélsőséges háborús erőszak mind-egyikre jellemző. Ha elsősorban az erőszak vizsgálatán keresztül akarjuk megérteni a tör-

¹⁴ Ilyen jellegű eksztatikus élményekről számolnak be a lepantói és a fehérhegyi csatáról szóló egyes elbeszélések. Időben hozzánk közelebb álló példaként említhetjük Ernst Jünger hadinaplójának több változatát is az 1918. márciusi pikárdiai támadásról. Lásd *Olivier Chaline: La grande bataille. Le 21 mars 1918 d'Ernst Jünger. (A nagy csata. Így látta 1918. március 21-ét Ernst Jünger)* In: *Philippe Nivet (dir.): La bataille en Picardie. Combattre de l'Antiquité au XXe siècle. (Pikárdiai csaták. Harcok az ókortól a 20. századig)* Amiens, 2000. 157–169. o.

¹⁵ Ezt mutatta be hatásosan civil, illetve vallási jellegű erőszakformák vonatkozásában *Denis Crouzet* a *Les guerriers de Dieu. La violence au temps des guerres de religion (Isten katonái. Erőszak a vallásháborúk idején)* című művében, Seyssel, 1990. 2 kötet.

téteket, az nem azt jelenti, hogy visszahozzuk a nagy embereket középpontba helyező történetírást. Ellenkezőleg, éppen így vehetjük jobban figyelembe a harcoló tömegeket, amit az *Annales* alapítói nem sokkal az első világháború után furcsa módon nem tudtak megtenni. Az erőszak önmagán túlmutatva rávilágít, hogy mi tartja össze vagy éppen mi választja el a katonákat, mi az, ami ugyanolyan hévvel tölti el őket, illetve mitől rettegenek vagy menekülnek. Az erőszak sokat elárul az egész társadalomról, annak gazdasági és pénzügyi lehetőségeiről, hierarchiáiról és az együttélési-akarás formáiról. A zoldos- és sorkatonák nem elválaszthatóak a társadalmi környezetüktől, amelynek sajátosságait magukban hordozzák – még ha időnként el is utasítják azt. Az, ahogyan viselik a szenvedéseket és a halált, illetve ahogyan ők maguk szenvedést és halált okoznak túlfűtött lelkiállapotban vagy hideg kegyetlenséggel, úgy fejezi ki lényük legbenső valóját, mint egy nyelv.

A csata tehát sok mindent megmutathat, ha készek vagyunk kegyetlen és nyers valójában tekinteni rá minden zavar és elnézés nélkül. Az első Öböl-háború idején valaki az otthonom közelében ezt a Molotovnak tulajdonított gondolatot írta a falra: „A háború állami apokalipszis...” Ezen a mondaton azóta is gondolkodom.¹⁶ Az apokalipszis szó eredeti jelentése megnyilatkozás és felfedés, ezért a csata, mint az erőszak tetőfoka *par excellence* apokaliptikus esemény.

Fordította: Márkus Andrea

¹⁶ Ez nem kiáltvány, csupán számomra kutatási program a magam területén, különösen az 1759. évi, Quiberon-öbölben vívott tengeri csata kapcsán.